

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

ISSN 1303-5746

JOURNAL OF
FACULTY OF THEOLOGY
ISTANBUL UNIVERSITY

Sayı/Number: 33

Yıl/Year: 2015

Basım Yılı: 2016

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ (İÜİFD)
JOURNAL OF FACULTY OF THEOLOGY ISTANBUL UNIVERSITY (JFTIU)

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Adına Sahibi / Owner on Behalf of Faculty
of Theology of Istanbul University
Murteza Bedir (Dekan/Dean)

Editör / Editor
Hüseyin Hansu

Yardımcı Editör / Co-Editor
Mustafa İsmail Bağdatlı

Yayın Sekreteri / Editorial Secretary
Ahmet Aydın

Bölüm Editörleri / Section Editors

Şükrü Özen
Abdullah Tırabzon
Abdülhameed Majeed
Ayşe Zişan Furat
Veysel Kaya
Ali Öztürk

Son Okuma / Redaction

Bünyamin Ayçiçeği
Reyhan Çorak
Mustafa Özağaç

Danışma Kurulu / Advisory Board

Abdurrahman ACAR (Prof.Dr.), Rahim ACAR (Prof.Dr.), Alparslan AÇIKGENÇ (Prof.Dr.), Muhsin AKBAŞ (Prof.Dr.), Yasin AKTAY (Prof.Dr.), Mehmet AKKUŞ (Prof.Dr.), Halis ALBAYRAK (Prof.Dr.), Recep ALPYAĞIL (Doç.Dr.), Ramazan ALTINTAŞ (Prof.Dr.), Abdüsselam ARI (Doç.Dr.), Ali ARSLAN (Prof.Dr.), Zeki ARSLANTÜRK (Prof.Dr.), Nevzat AŞIK (Prof.Dr.), Muhammed ABAY (Yrd. Doç.Dr.), Mahmut AY (Yrd.Doç.Dr.), İrfan AYCAN (Prof.Dr.), Hidayet AYDAR (Prof.Dr.), İbrahim Hakkı AYDIN (Prof.Dr.), Ömer AYDIN (Prof.Dr.), Yaşar AYDINLI (Prof.Dr.), Osman AYDINLI (Prof.Dr.), Fahmettin BAŞAR (Prof.Dr.), Vahdettin BAŞÇI (Prof.Dr.), İrfan BAŞKURT (Doç.Dr.), Kemal BATAK (Doç.Dr.), Abdülaziz BAYINDIR (Prof.Dr.), Mehmet BAYRAKDAR (Prof.Dr.), Bayraktar BAYRAKLI (Prof.Dr.), M.Faruk BAYRAKTAR (Prof.Dr.), Mürteza BEDİR (Prof.Dr.), Ramazan BİÇER (Prof.Dr.), Nahide BOZKURT (Prof.Dr.), Ömer BOZKURT (Yrd.Doç.Dr.), H.İbrahim BULUT (Doç.Dr.), Kerim BULADI (Doç. Dr.), Mehmet BÜYÜKDERE (Prof. Dr.), Yılmaz CAN (Prof.Dr.), Hasan CİRİT (Doç.Dr.), İsmail ÇALIŞKAN (Prof.Dr.), İlyas ÇELEBİ (Prof.Dr.), Mehmet ÇELİK (Prof. Dr.), Yakup ÇİÇEK (Prof.Dr.), Mehmet DALKILIÇ (Prof.Dr.), Muhsin DEMİRCİ (Prof.Dr.), Kürşat DEMİRCİ (Doç.Dr.), İsmail DEMİREZEN (Doç.Dr.), Abdülkadir DONUK (Prof.Dr.), Recai DOĞAN (Prof.Dr.), İbrahim Kafi DÖNMEZ (Prof.Dr.), Ali DURUSOY (Prof.Dr.), Yaşar DÜZENLİ (Prof.Dr.), Feridun M.EMECEN (Prof.Dr.), İzzet ER (Prof.Dr.), Ali ERBAŞ (Prof.Dr.), Hüsamettin ERDEM (Prof.Dr.), Mustafa ERDEM (Prof.Dr.), Ayşe Zişan FURAT (Doç.Dr.), Necmettin GÖKKIR (Doç.Dr.), Bilal GÖKKIR (Doç.Dr.), Musa Kazım GÜLÇÜR (Yrd.Doç.Dr.), Zekeriya GÜLER (Prof.Dr.), Sıtkı GÜLLE (Prof.Dr.), Hacı Mehmet GÜNAY (Prof.Dr.), Osman GÜNER (Prof.Dr.), Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU (Prof.Dr.), Abdurrahman HAÇKALI (Prof.Dr.), Ömer Faruk HARMAN (Prof. Dr.), Hüseyin HANSU (Doç.Dr.), Dursun HAZER (Prof.Dr.), Hayati HÖKELEKLİ (Prof.Dr.), Davut HUT (Dr.), M.Zeki İŞCAN (Doç. Dr.), Abdullah KAHRAMAN (Prof.Dr.), İsmail KARA (Prof.Dr.), Mustafa KARA (Prof.Dr.), N.Ünal KARASLAN (Prof.Dr.), Faruk KARACA (Prof.Dr.), Ahmet KAVAS (Prof.Dr.), Mahmut KAYA (Prof.Dr.), Fahri KAYADİBİ (Prof.Dr.), Ziya KAZICI (Prof.Dr.), Bilal KEMİKLİ (Prof.Dr.), İmaduddin Khalil (Prof.Dr.), A.Saim KILAVUZ (Prof.Dr.), Recep KILIÇ (Prof.Dr.), Sadık KILIÇ (Prof.Dr.), Celal KIRCA (Prof.Dr.), Abdullah KIZILCIK (Doç.Dr.), Ferhat KOCA (Prof.Dr.), Hasan KURT (Prof.Dr.), Saffet KÖSE (Prof.Dr.), Yaşar Abit KOÇAK (Prof.Dr.), Mustafa KÖYLÜ (Prof.Dr.), Zekeriya KURSUN (Prof.Dr.), İlhan KUTLUER (Prof.Dr.), Bekir KUZUDİŞLİ (Doç. Dr.), Talip KÜÇÜKCAN (Prof.Dr.), Muhittin MACİT (Doç.Dr.), Yurdağül MEHMETOĞLU (Prof.Dr.), Ahmet Yaşar OCAK (Prof. Dr.), Hakan OLGUN (Doç.Dr.), Mesut OKUMUŞ (Prof.Dr.), Reşat ÖNGÖREN (Prof.Dr.), Hakkı ÖNKAL (Prof.Dr.), Abdülkerim ÖZAYDIN (Prof.Dr.), Tahsin ÖZCAN (Prof.Dr.), Abdurrahman ÖZDEMİR (Prof.Dr.), Metin ÖZDEMİR (Prof.Dr.), Mehmet ÖZDEMİR (Prof.Dr.), Mehmet ÖZKARCI (Prof.Dr.), Mevlüt ÖZLER (Prof.Dr.), Haneî PALABIYIK (Prof.Dr.), Hüseyin PEKER (Prof. Dr.), Selahattin POLAT (Prof.Dr.), Mehmet Saffet SARIKAYA (Prof.Dr.), Hüseyin SARIOĞLU (Prof.Dr.), A.Nedim SERİNSU (Prof. Dr.), Burhanettin TATAR (Prof.Dr.), Mustafa TAHRALI (Prof.Dr.), Mustafa TEKİN (Doç.Dr.), Nihat TEMEL (Prof.Dr.), Mustafa Zeki TERZİ (Prof.Dr.), Nuri TINAZ (Doç.Dr.), Kasım TURHAN (Prof.Dr.), Süleyman TULUCU (Prof.Dr.), Talip TÜRCAN (Prof.Dr.), Osman TÜNER (Prof.Dr.), Mustafa USTA (Prof.Dr.), Mazlum UYAR (Prof.Dr.), Yavuz ÜNAL (Prof.Dr.), İsmail Safa ÜSTÜN (Prof. Dr.), İsmail YAKIT (Prof.Dr.), Ahmet YAMAN (Prof.Dr.), Cafer Sadık YARAN (Prof.Dr.), Metin YASA (Doç.Dr.), Davut YAYLALI (Prof.Dr.), Nesimi YAZICI (Prof.Dr.), Hüseyin YAZICI (Prof.Dr.), Adem YERİNDE (Doç.Dr.), Yavuz YILDIRIM (Yrd.Doç.Dr.), Ali YILMAZ (Prof.Dr.), İsmail YİĞİT (Prof.Dr.), A.İhsan YİTİK (Prof.Dr.), Metin YURDAGÜR (Prof.Dr.), Ahmet YÜCEL (Prof.Dr.),

Yönetim Yeri / Administration Place

İskenderpaşa Mahallesi, Horhor Caddesi, Kavalalı Sokak, No:1 A-Blok 34080 Fatih/İstanbul.
Tel: (212) 532 60 20, Faks: (212) 532 62 07, e-posta: ilhdergi@istanbul.edu.tr

İÜİFD yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

İÜİFD'de yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları İÜİFD'ye ait olup, izinsiz olarak kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz veya elektronik ortama taşınmaz.

JFTIU is a biannual peer reviewed international journal.

Legal and scientific responsibility of the published articles belong to the author.

All rights of the published materials belong to JFTIU. These materials cannot be republished, duplicated or moved to an electronic environment partially or completely without permission.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

OSMANLI DÖNEMİ FENER RUM PATRİKLERİNİN SEÇİMİ /
THE ELECTIONS OF THE PHANAR PATRIACHS IN THE OTTOMAN PERIOD

Salih İnci
9-58

ADLİ PSİKİYATRİNİN VERİLERİ İŞİĞİNDA DİNİ SORUMLULUKLARA PSİKOLOJİK
BAKIŞ / PSYCHOLOGICAL VIEW TO RELIGIOUS RESPONSIBILITIES, IN THE LIGHT OF
THE FORENSIC PSYCHIATRIC DATAS

Ümit Horozcu
59-96

TEK PARTİ DÖNEMİNDEKİ BAZI DİNÎ YAYINLARIN YASAKLANMA SEBEPLERİ /
THE REASONS OF PROHIBITION OF SOME RELIGIOUS PUBLICATIONS IN THE
SINGLE PARTY ERA

Kamil Coştu
97-122

HASAN BASRİ ÇANTAY'IN "KUR'ÂN-I HAKÎM VE MEÂL-İ KERÎM" İSİMLİ ESERİNDE
TASAVVUFÎ YORUMLAR / SUFI INTERPRETATIONS IN HASAN BASRI ÇANTAY'S
"KUR'ÂN-I HAKÎM VE MEÂL-I KERİM"

Mahmut Ay
123-146

İMAM HATİP ORTAOKULLARINDA GÖREV YAPAN ÖĞRETMENLERİN DİSİPLİN
PROBLEMLERİ KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ / THE OPINIONS OF TEACHERS
WORKING IN IMAM HATIP SECONDARY SCHOOLS ABOUT DISCIPLINE PROBLEMS

Mustafa İsmail Bağdatlı
147-166

ISAAC MAYER WISE: AMERİKAN REFORM YAHUDİLİĞİNİN KURUCUSU /
ISAAC MAYER WISE: THE FOUNDER OF AMERICAN REFORM JUDAISM

Mahmut Salihoglu
167-178

KADINLARIN CEMAATLE KILINAN NAMAZLARA İŞTİRAKİ VE NAMAZLARININ
EDASI / WOMEN'S ATTENDANCE TO THE CONGREGATIONAL PRAYERS AND THEIR
PERFORMANCE OF PRAYERS

Abdullah Tırabzon
179-204

DOĞRUDAN SATIŞ YÖNTEMLERİNDEN ÇOK KATLI PAZARLAMA (NETWORK MARKETING) VE FİKHÎ DEĞERLENDİRMEŚİ / MULTI-LEVEL MARKETING AS A METHOD OF DIRECT SELLING FROM THE POINT OF ISLAMIC JURISPRUDENCE

Abdullah Durmuş
205-228

الاتجاه السياسي في تفسير المنار (عرض وتحليل لمجموعة من القضايا السياسية)

POLITICAL DIRECTION IN AL-MANAR INTERPRETATION (DISCUSSION AND ANALYSIS FOR A GROUP OF POLITICAL ISSUES)

Odeh Abdullah / Mahmoud Sallom
229-258

**TOPLANTI, SEMPOZYUM, ÇALIŞTAY /
MEETING, SYMPOSIUM, WORKSHOP**

“Şîa ve Hadis” Paneli,
(Bilim ve Sanat Vakfı Medeniyet Araştırmaları Merkezi, 18 Nisan 2015)

Seyit Ali Güşen
259-266

Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Sempozyumu
(İlmi Etüdler Derneđi, 15 Şubat 2015)

Rumeysa Nurdan Akyüz
267-271

KİTAP DEĞERLENDİRMEŚİ / BOOK REVIEW

Ahmet Selahaddin Bey, Kabe Yollarında: Surre Alayı Hatıraları, haz. İsmail Kara, Yusuf Çağlar (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015), 206 s.

M. Talha Çiçek
272-276

Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sırâtımmüstakîm
Mecmuası

Reyhan Çorak
277-286

HASAN BASRİ ÇANTAY'IN “KUR'ÂN-I HAKÎM VE MEÂL-İ KERÎM” İSİMLİ ESERİNDE TASAVVUFÎ YORUMLAR*

Mahmut Ay**

Öz:

Son devir Osmanlı âlim, edîb ve mütefekkirlerinden Balıkesirli Hasan Basri Çantay'ın Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm isimli açıklamalı meâli, Cumhuriyet dönemi Türkçe Kur'an çeviri ve tefsirleri arasında önemli yeri olan bir çalışmadır. Bu makalede, Çantay'ın mezkûr eserinde yer alan tasavvufî görüşler ve yorumlar incelenmiştir. Öncelikle müellifin tasavvufa bakış açısı tespit edilmeye çalışılmış, bu eserde yer alan tasavvufî görüşler ve yorumların bu eserde zikredilmesinin gerekçesi incelenmiş, bunların kaynağı, bu kaynakların kullanım şekli ve bu görüşlerin nasıl bir yöntem ile zikredildiği hususu araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hasan Basri Çantay, Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, Kur'an, tefsir, meâl.

Abstract:

Sufi Interpretations in Hasan Basri Çantay's "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm"

Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, which is a Turkish translation with explanations by Hasan Basri Çantay, is undoubtedly one of the most important Turkish translations of the Qur'an since the establishment of the Turkish Republic. In this article, we tried to shed light on sufi views and interpretations which are mentioned in this work. At the beginning we tried to determine the author's general view on tasawwuf, then examined the reasons for mentioning of the sufi views and interpretations, and sources of them, use of these sources, and the methodology that is applied while mentioning them.

Keywords: Hasan Basri Çantay, Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, Qur'an, tafsir, sufism.

* Bu makale, 19-21 Eylül 2014 tarihlerinde Balıkesir'de düzenlenen "Vefatının 50. Yılında Hasan Basri Çantay" isimli sempozyumda sunulan tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Ana Bilim Dalı.

I. Giriş

İslâmiyet ile şerefyâb olduktan sonra, bu dinin ana kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak için onu kendi dillerine tercüme etme ihtiyacını duyan Türkler, bu ihtiyacı gidermeye matuf olarak tarih boyunca pek çok Türkçe Kur'an tercüme ve tefsiri yazmışlardır. 1887-1964 yılları arasında yaşamış olan ve gençliğinde daha çok gazeteci ve edebiyatçı kimliğiyle tanınan Hasan Basri Çantay'ın hayatının sonlarına doğru yazmış olduğu "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm" isimli eseri, Kur'an'ın Türkçe tercüme ve tefsiri sahasında yapılmış önemli eserlerden biridir.

"Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm" in mukaddimesinden anlaşıldığına göre,³ Çantay'ın bu eseri meydana getirmedeki asıl gayesi, harfi tercümeyle yakın; fakat akıcı bir dile sahip iyi bir meâl yazmaktır. O, *Tibyân*⁴ ve *Mevâkib*⁵ tercemesi gibi eski Türkçe eserlerin "hem bugünün dilinden ve terceme tekniğinden uzak, hem onlarda asılsız veya faidesiz katmaların kucak kucak" olduğunu söyleyerek yeni bir metodla yaşadığı devrin insanlarına hitap edebilecek vasıfta ve kifâyette bir meâl yazmanın gerekliliğinden söz etmektedir. Hüseyin Kâzım Kadri'nin, *Nûru'l-Beyân*, İzmirli İsmail Hakkı'nın *Meânî-i Kur'ân*, Konyalı Mehmed Vehbî Efendi'nin *Hülâsatu'l-Beyân*, Bereketzâde İsmail Hakkı'nın *Envâr-ı Kur'ân*, Ömer Rıza Doğrul'un *Tanrı Buyruğu* isimli meallerini yeterli bulmamakta; Elmalılı'nın tefsirinin bir "Erkân-ı Harbiyye haritası" gibi olduğunu, ancak bu tefsirdeki meal kısımlarının "akkın" olmadığını, bunu da Elmalılı'nın bilinçli bir şekilde böyle yaptığını ifade etmektedir.⁶

³ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 5-10.

⁴ Çantay, burada Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin (ö. 1111/1699) Kur'ân-ı Kerîm'in ilk Türkçe matbu tefsiri olan eserini kastetmektedir. Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Recep Arpa, "Tibyân Tefsiri", *DİA*, XXXXI, 127-128; Mahmut Ay, "Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri", *Tefsir El Kitabı*, s. 300; Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 92-93.

⁵ Çantay, burada Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin (ö. 910/1504) *Mevâhib-i Aliyye* adlı Farsça eserinin Ebu'l-Fazl Muhammed el-Bitlisî (ö. 982/1574) ve Ferruh İsmail Efendi (ö. 1254/1840) gibi zatlar tarafından yapılan Türkçe tercümelerini kastetmektedir. Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Mahmut Ay, "Osmanlı Geleneğinde Tefsir Faaliyetleri", *Tefsir El Kitabı*, s. 301; Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 95-96.

⁶ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 10.

"Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm", âyetlerin manalarının daha iyi anlaşılması için çeşitli konularda açıklamalar ihtiva eden pek çok dipnotla zenginleştirilmiş tefsîrî bir meâl çalışmasıdır. Dolayısıyla ondaki dipnotlar, müellifinin dünya görüşü, tefekkürünün boyutları, Kur'an ve tefsir anlayışı, âyetleri tercüme ve tefsir ederken kullandığı kaynaklar hakkında fikir vermektedir.

Bu çalışmada, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm" in dipnotlarındaki açıklamalardan hareketle müellifinin tasavvufî konulara yaklaşımı ve sûflerinin Kur'an yorumları hakkındaki bakış açısı incelenecektir.

Şu hususun altını çizmek gerekir ki, ekseriyeti itibariyle Osmanlı müfessirleri tasavvufî anlayışa meyillidir. Mesela Molla Fenârî (ö. 834/1431), Ekberî, Rifâî ve Zeynî;⁷ Şihâbüddin Sivâsî (ö. 860/1455), Zeynî;⁸ Şeyhzâde (ö. 950/1543) ve Muhammed b. Bedruddîn Münşî (ö. 1001/1592), Nakşbendî;⁹ Asam el-Karamânî (ö. 971/1564 veya 981/1574), Halvetî;¹⁰ Elmalılı Hamdi Efendi (ö. 1942) ise Şa'bânî'dir.¹¹ İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), Nimetullah Nahcivânî (ö. 902/1496, 918/1512 veya 920/1514) ve Eşrefzâde İzzeddin Efendi (ö. 1152/1740) ise daha çok sûfî kişilikleri ve tasavvufî faaliyetleri ile ön plana çıkmış olup tasavvufî tefsir yazmış olan müfessirlerdir. Çantay'ın da gençlik döneminde tasavvufî bir muhitte yaşayıp mutasavvıflardan eğitim aldığı ve gençliğinden itibaren hayatının sonuna kadar tasavvufî düşünceye bağlı ve saygılı olduğu anlaşılmaktadır.¹² Dolayısıyla Osmanlı âlimlerinin ekseriyetinin benimsemiş olduğu şer'î ilimlerle tasavvufî anlayışı mezcetme geleneğini takip ettiği anlaşılan Çantay, bu tefsîrî meâlindeki dipnotlarda pek çok tasavvufî yorum ve açıklamalara yer vermiştir.

⁷ Bkz. Mahmut AY, "Osmanlı'da Tefsir Faaliyetleri", *Tefsir El Kitabı*, Grafiker Yay. Ankara 2014, s. 292.

⁸ Bkz. AY, "Osmanlı'da Tefsir Faaliyetleri", s. 277.

⁹ Bkz. AY, "Osmanlı'da Tefsir Faaliyetleri", s. 284, 295.

¹⁰ Bkz. AY, "Osmanlı'da Tefsir Faaliyetleri", s. 285.

¹¹ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, XI, 59.

¹² Çantay'ın tasavvufî bir muhitte yetişmesi ve tasavvuftan etkilenmesi hakkında Balıkesir Mevlevihânesi'nde Râgıbzâde Ahmed Naci Dede'den eğitim alması örnek gösterilebilir. Bkz. Emin Işık, "Çantay, Hasan Basri", *DİA*, VIII, 218.

II. Yöntemi:

Hasan Basri Çantay'ın "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm" isimli eserinde yer verdiği tasavvufî yorum ve açıklamalar incelendiğinde, bunların nasıl bir yöntemle verildiğine dair şu tespitleri yapmak mümkündür:

1. Bu eserdeki tasavvufî yorumların hiçbirisi Çantay'ın şahsına ait olmayıp; sûfîlerden yapılan alıntılardan ibarettir. Ancak müellifin alıntı tarzı, onun da bu yorum ve izahları kabul ettiğini göstermektedir. Zira bu yorumları eleştiren hiçbir ifadesi olmadığı gibi bu yorumları yapan sûfîler hakkında "Hakikat erbâbı" gibi sitayişkâr ifadeler kullanması,¹³ onun sûfîlerin bu yorumlarını desteklediğini göstermektedir.

2. Çantay, bu eserde tasavvufî yorumları düzenli ve sistematik bir şekilde vermemiştir. Sözelimi bazen bir âyetin açıklamasında 2-3 sayfa uzunca tasavvufî izahata yer verirken, tasavvuf literatüründe ve kültüründe çok önemli yansımaları ve tasavvufî yorumları olan âyetlere dair ise hiçbir açıklama yapmamaktadır. Mesela Alak Suresi'nin tefsirinde, Şeyhulislâm Musa Kâzım Efendi'nin *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri* isimli eserinde *Te'vîlât-ı Kâşâniyye'* den naklettiği dört sayfalık bilgileri Çantay aynen iktibas etmiştir.¹⁴ Öte yandan, tasavvuf literatüründe çok önemli bir yeri olan Musa-Hızır kıssasıyla ilgili âyetler hakkında tek bir tasavvufî açıklamaya dahi yer vermemiştir. Ayrıca bu düzensizlik, bazen aynı kavrama dair aynı açıklamaların birden fazla yerde tekrar edilmesinde de görülmektedir. Meselâ *yakîn* kavramını iki defa aynı ifadelerle açıklayarak tekrara düşmüştür.¹⁵ Yine benzer şekilde *Huccetullahi'l-Bâliğ'a* dan naklen Allah'ın yaratmasının üç farklı boyutu olan *ibdâ*, *halk* ve *tedbîr* kavramlarını da iki kere açıklamaktadır.¹⁶

¹³ Mesela Yunus Emre'den "Hak ve halk âşik ve şâiri" diye bahseder. Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1125.

¹⁴ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1202-1205.

¹⁵ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1004; III, 1087.

¹⁶ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 200; III, 1029.

3. Bazen tercüme ve tefsirini yaptığı bir âyet hakkında sûfilerin çeşitli tevilleri olduğundan bahsetmekte ancak bunlar hakkında herhangi bir açıklama yapmamaktadır.¹⁷

4. Bazen bir âyetle doğrudan irtibatlı olan bir tasavvufî manayı vermekte, bazen de âyetle doğrudan irtibatlı olmadığı halde âyetin çağrıştırdığı tasavvufî bir mana ya da konuyu açıklamaktadır. Bazen de âyette geçen bir kavramın tasavvufta kazandığı istilâhî manaya dair açıklamalara yer vermektedir. Bu hususlar aşağıda örneklerle ele alınacaktır.

5. Bazen meâlde aktardığı/tercih ettiği zâhirî manaya alternatif olarak dipnotta tasavvufî bir manaya işaret etmektedir. Mesela eserin meal kısmında Mürselât Suresi'nin, ilk altı âyetinde mevsufsuz zikredilen cemi müennes kalıbındaki sıfatların meleklere işaret ettiğini ifade etmekle birlikte dipnotta bu manaya alternatif olarak bazı tasavvufî manalara yer vermektedir.¹⁸

III. Kaynakları:

Çantay'ın bu eserinde tasavvufî manaları verirken kaynak kullanma yöntemi hakkında şunları söylemek mümkündür:

1. Çoğunlukla kaynakları ismen zikretse de bazen kaynak belirtmeden alıntılar yapmaktadır.¹⁹

2. Bazen detaylı açıklamalar yaptıktan sonra kaynakları topluca vermektedir. Bu durumda da hangi bilginin hangi kaynaktan alındığı belli olmamaktadır.²⁰

3. Bazen alıntı yaptığı kaynağı olduğu gibi tercüme ederken umumiyetle doğrudan tercüme yapmayıp yalnızca mefhumu aktarmaktadır.

4. Bazen de kaynağı belli olmayacak şekilde " "Tasavvuf'dan naklen" diye verir.²¹

¹⁷ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 635.

¹⁸ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1129. Nâziât Suresi'nin ilk beş âyetinin manasıyla alâkalı benzer bir örnek için bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1140.

¹⁹ Kaynak belirtmeden yaptığı alıntı için bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 650-651 (60 nolu dipnot).

²⁰ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 871.

5. Çantay'ın kaynakları ne kadar hassas ve dikkatli bir şekilde kullandığını tespit edebilmek için bu konuya hasren yapılmış detaylı bir araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak biz, bu çalışma esnasında dipnotta verdiği yanlış bir bilginin dikkatimizi çekmesi sonucu, Çantay'ın verdiği bu bilgiyi kaynaklarındaki ibârelerle mukayese ederek incelemeye çalıştık. Bunun sonucunda da Çantay'ın kaynaktaki bilgiyi yanlış anlayıp aktardığına şahit olduk. Şöyle ki, Çantay, Muhammed Suresi'nin dördüncü âyetinin açıklamasını yaparken şöyle demektedir: "Esirleri köle olarak kullanmak Hanefilere göre mensuhtur (Beyzâvî, Celâleyn)."²² Halbuki Hanefî mezhebinde böyle bir görüş olmadığı malumdur.²³ Ayrıca; Çantay'ın gösterdiği iki kaynaktan birincisi olan *Celâleyn Tefsiri'*nde Hanefilerin bu tür bir görüşüne hiç temas edilmemiştir. *Beydâvî Tefsiri'*ndeki ilgili ibâre ise, nüshaların çoğunda yanlış yazılmıştır. İbârenin doğrusu şöyle olmalıdır:

فإن الذكر الحُرُّ المكلف إذا أُسر يُخَيَّر الإمام بين القتل والمن والفداء والاسترقاق. ومنسوخ عند الحنفية.²⁴

Bu ibâreyi şu şekilde çevirmek mümkündür: Zira erkek, hür ve mükellef olan biri esir düşerse, devlet başkanı o kişi hakkında şu dört şeyden birini yapma hususunda muhayyerdir: Öldürmek, karşılıksız serbest bırakmak, fidye karşılığında serbest bırakmak ya da köleleştirmek. Hanefilere göre ise (karşılıksız ya da fidye karşılığında serbest bırakmak, bir başka âyetle) neshe-dilmiştir.

Bizim, tercümede parantez içi açıklamayı yapmak zorunda kalışımızdan da anlaşılacağı üzere, Beydâvî'nin bu ibâresi biraz kapalıdır ve fıkıh birikimi olmayanları yanlış anlamaya sevkedebilecek şekilde yazılmıştır. Zira والاسترقاق kelimesinden sonra gelen منسوخ عند الحنفية ibaresinde irab yönünden haber olan منسوخ kelimesinin mübtedası (المن والفداء) takdirinde) mahzup bırakılmıştır. Halbuki mübteda, mahzup bırakılmak yerine, açıkça zikredilmiş olsaydı böyle bir karışıklığa

²¹ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1122.

²² Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 930.

²³ Bkz. Şeyhzâde, *Hâşiyetu'ş-Şeyhzâde*, el-Matbaatu'l-Osmâniyye, III, 346; Muhammed Vehbe ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhû*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 2002, VIII, 5911-5913.

²⁴ İsmail el-Konevî, *Hâşiyetu'l-Konevî alâ Tefsiri'l-Beydâvî*, Dersaadet, yy., ts., VI, 198.

mahal kalmazdı. Nitekim bazı Beydâvî müstensihleri, yukarıdaki ibâreyi bahsedilen sebepten ötürü hatalı olarak şu şekilde yazmışlardır:

فإن الذَّكَرَ الحُرَّ المَكْلَفُ إذا أُسِرَ تخيَّرَ الإمامُ بين القتلِ والمنِّ والغداءِ والاسترقاقِ منسوخ عند الحنفية.²⁵

Görüldüğü gibi bu ibârede, منسوخ kelimesinin başında olması gereken "vav" harfi yazılmayınca bu ibâreyi, gramer açısından sanki yeni bir cümle başlıyormuş gibi "Köleleştirmek ise Hanefîlere göre mensuhtur" şeklinde -tıpkı Çantay'ın verdiği mana gibi- okumak mümkündür. Öyle anlaşılmaktadır ki Çantay'ın kullandığı Beydâvî nüshasında bu cümle, ikinci ibaredeki gibi yanlış yazılmıştır. Bu husus da Çantay'ın gözünden kaçmıştır.

a. Tasavvuf Kaynakları:

Çantay'ın tasavvufî meselelerde en çok yararlandığı kaynaklar sırasıyla şunlardır: Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) *Hucetullâhi'l-Bâliğ'a* sı; Abdülaziz ed-Debbâğ'ın (ö. 1132/1720) *el-İbrîz'i*;²⁶ İbnu'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Fusûsu'l-Hikem*,²⁷ *el-Fütûhâtu'l-Mekkiyye*,²⁸ ve *et-Tedbîrâtu'l-İlâhiyye fî Islâhi Memleketi'l-İnsâniyye*'si;²⁹ Şebusterî'nin (ö. 720/1320) *Gülşen-i Râz'ı*;³⁰ Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî'nin (ö. 672/1273) *Mesnevî*'si;³¹ Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*'si;³² Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin (ö. 816/1413) *et-Ta'rifât'ı*;³³ Abdülkerîm el-Cilî'nin (ö. 832/1428), *el-İnsânu'l-Kâmil'i*;³⁴ Harîrîzâde'nin (ö. 1882), *Fethu'l-Esrâr'ı*;³⁵ M. Ali Aynî'nin (ö. 1945) *Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim?*'i³⁶ ve Birgivî'nin (ö. 981/1573) *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*'si.³⁷

²⁵ Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul, ty., II, 401; Beydâvî, *Tefsîru'l-Beydâvî* (*Hâşiyetu's-Şeyhzâde* kenarında), III, 346.

²⁶ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1232.

²⁷ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 565.

²⁸ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1087.

²⁹ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1138.

³⁰ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 565.

³¹ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 650.

³² Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1004.

³³ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1004.

³⁴ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1138.

³⁵ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1028.

³⁶ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 516.

³⁷ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1004.

b. Tefsir Kaynakları:

Beydâvî (ö. 685/1286), Neseî (ö. 710/1310), Hâzin (ö. 741/1341) ve Şeyh-zâde'nin (ö. 950/1543) tefsirleri, Çantay'ın en çok istifade ettiği tefsir kaynaklarıdır. Tasavvufî tefsirlerden ise Necmeddîn el-Kübrâ'nın (ö. 618/1221) *Te'vilât-ı Necmiyye'si*, Sadreddin el-Konevî'nin (ö. 673/1274) *İ'câzu'l-Beyân'ı*,³⁸ Kâşânî'nin (ö. 736/1335) *Te'vilât'ı*,³⁹ Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-Beyân'ı*,⁴⁰ Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin (ö. 1920) *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*⁴¹ en sık zikrettiği kaynaklardır.

IV. Kur'an'ın Te'vili Hakkındaki Düşünceleri:

Her ne kadar nazârî bir münakaşa ve müdafasını yapmasa da, Çantay'ın Kur'an'ın zâhirî manasının ötesinde bâtinî manasının da olduğunu kabul ettiği görülmektedir. Bir başka ifadeyle onun, Kur'an'ın bâtinî manalarının âriflerin gönlüne ilham yoluyla keşf olunabileceğine inandığı anlaşılmaktadır. Şu hususlar, bu tespiti doğrulamaktadır:

1. Çantay'ın, "Çaybler ve hârikulâde şeylere ittlâ, peygamberler için de, veliler ve Allah'ı tanıyan, Allah'a kulluk eden filezoflar için de mümkündür"⁴² ifadesi, onun keşfî bilgiyi kabul ettiğini açıkça göstermektedir

2. *el-İbrîz*'den naklettiği şu cümle de, onun Kur'an'ın tefsirinin keşf yoluyla doğrudan Rasûlullah'tan elde edilmesinin mümkün olduğunu düşündüğünü göstermektedir: "Bu tefsiri, bana dün bizzat Rasulullah sallallâhu aleyhi ve sellem telkiyn buyurmuşlardır."⁴³ Zira şayet böyle bir bilgi yolunu kabul etmemiş olsaydı, bu alıntıyı yaptıktan sonra eleştirilmesi gerekirdi.

³⁸ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 224.

³⁹ Çantay, bu eseri Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin bir eseri olarak *Tefsîr-i İbnu'l-Arabî* adıyla zikretmektedir. Ancak İbnu'l-Arabî'nin bize ulaşan müstakil bir tefsir kitabı yoktur. Kâşânî'nin *Te'vilât'ı* yanlışlıkla pek çok defa İbnu'l-Arabî'nin eseri olarak tabedilmiştir (Bkz. Süleyman Uludağ, "Kâşânî", *DİA*, XXV, 5). Dolayısıyla Çantay'ın bahsettiği eser, Kâşânî'ye aittir. İlginçtir ki Çantay, bu eserinde Kâşânî'nin *Te'vilât'*ından da bahsetmektedir (Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1233). Öyle anlaşılmaktadır ki Çantay, Kâşânî'nin *Te'vilât'*ı ile İbnu'l-Arabî'ye nispet edilen tefsirin iki ayrı eser olduğunu zannetmektedir.

⁴⁰ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 353.

⁴¹ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1202; III, 1233.

⁴² Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 14.

⁴³ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 375.

3. Hadislerin sıhhatinin de mükâşefe ile tesbitini mümkün gördüğü anlaşılmaktadır:

"Şah Veliyyullah-i Dihlevî'nin çok yüksek bir hadis âlimi, Seyyid Şerîf'in ise muhakkık ve zülcenâheyn bir zât-ı âlî olmalarına rağmen, âcizinin bahsedilen bu "En büyük ruh" hakkında sahiyh hiçbir hadis bulamadım. Bununla beraber benim bulamayışım böyle bir hadisin esasen yok olduğunu ifade ve ispat edemeyeceği gibi söylenen o sözlerin mükâşefe mahsuulü olmadığını da iddiâ etmez. Keşfen sâbit, fakat rivâyeten gayr-i sâbit addedilen hadisler vardır ki bunlar ulemâyî hadis ile Suufiyye arasında öteden beri nizâî mucib olmuştur."⁴⁴

Öte yandan Çantay, hurûf-i mukattanın tevilini uygun görmemekte ve bunların Allah ile peygamberi arasında birer şifre olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir.⁴⁵ Mesela Yâsîn Sûresi'nin başında şöyle demektedir: "Sûrelerin başlarında bulunan hurûf-i mukattanın manalarını selef-i sâlihîn, ilmullâha havâle etmişlerdir. Biz de şu ana kadar, bunların şu veya bu manaları vardır yolundaki tefsirlere iltifat etmedik ve etmeyeceğiz."⁴⁶

Müellif, وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا âyetinde geçen,⁴⁷ وَالرَّاسِخُونَ kelimesinin إِلَّا اللَّهُ daki lafza-i celâle atıfla "Onun tevilini Allah'tan ve bir de ilimde râsih olanlardan başkası bilmez." şeklinde manalandıranları eleştirmektedir. Ona göre şu sebeplerden dolayı bu yorum doğru değildir:

1. Lafza-i celâlde "vakf-ı lâzım" işareti olarak "mim" vardır.

2. "Biz ona inandık. Hepsi rabbimiz katındandır" meâlindeki karîne-i celîle öyle bir mana vermeye mânidir.

3. Allah'ın ilmiyle râsihlerin ilmini cem etmek, ikisini de aynı seviyede göstermek hem hakikate hem edebe münâfidir.

⁴⁴ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1138-1139.

⁴⁵ Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 13.

⁴⁶ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 779.

⁴⁷ Âl-i İmrân 3/7.

4. O telâkkî ve o mana kendisini râsihlerden sanan ve “kalplerinde eğri-lik bulunan” bir takım adamların akıl ve dinden hariç “fitne” koparıcı ve câhilâne tevillerine yol açmış, bu yüzden de İslâm’ın birliği çok mühim zararlar görmüştür.⁴⁸

Çantay’ın ebced hesabıyla Kur’an’dan manalar çıkarmaya ise olumlu baktığı anlaşılmaktadır. Mesela, *Fethu’l-Karîb* ve *Rûhu’l-Beyân*’dan naklen şu yorumu paylaşmaktadır: “Yusuf aleyhisselâmın zındanda kaldığı 12 sene âyet-i kerîmedeki kavî-i kerîminin harfleri mîkdarına müsâvîdir. Bu 12 adedinde acâib bir sır vardır; burçlar, aylar on ikişerdir. “Lâ ilâhe illâllah” ve ‘Muhammedun Rasûlullâh’ın asılları on ikişer harfdir. Yakub aleyhisselâmın oğulları da 12 idi.”⁴⁹

V. Zikrettiği Tasavvufî Yorumlar:

Hasan Basri Çantay, bu eserinde bazen âyetlerin doğrudan tasavvufî yorumunu zikrederken, bazen de doğrudan âyetin açıklaması sadedinde değil de âyetin çağrıştırdığı tasavvufî bir konu ya da kavram hakkında mutasavvıflardan alıntılar yapmaktadır. Bunları şu şekilde örneklendirmek mümkündür:

A. Doğrudan Âyetler Hakkında Tasavvufî Yorumlar Zikretme:

Çantay, *فَاَقْبِلُوا انْفُسَكُمْ* âyetini⁵⁰ “nefislerinizi öldürün (ıslah edin).” şeklinde tercüme etmiş ve bu âyete “Buzağıya tapmak suretiyle Hak dininden dönenleri öldürün.” manasını verenlerin de olduğunu hatırlattıktan sonra bu şekilde anlamayı doğru bulmayarak şöyle demektedir: “Nazm-ı celîl buna müsâid değildir. Çünkü ‘Nefislerinizi öldürün.’ buyuruluyor. Hiçbir peygamber ‘Kendinizi bizzat öldürün, intihar edin.’ demez. Bu nazm, nefis ile mücadelenin lüzumunu belirtmektedir. En büyük mücadele odur.”⁵¹

⁴⁸ Hasan Basri Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 83.

⁴⁹ Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 353.

⁵⁰ Bakara 2/54.

⁵¹ Hasan Basri Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 22.

سَوَاءَ تَهِمَا kelimesi-⁵² *âyetinde* فَوَسَّسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوَاءَاتِهِمَا ni, Muhyiddîn-i Arabî Tefsiri'ne⁵³ istinaden şöyle açıklamaktadır: "Sev'e insanın açığa çıkmasından utandığı, insanlığın gizli kalmasını istediği cismânî lezzetlerin, ahlâkî rezâletlerin, hayvânî fiillerin, canavarca sıfatların her birine ıtlak olunur. Bunlar akıl indinde tiksiniyen ve çirkin görünen birer avrettir."⁵⁴

سَيِّئَاتِهِمَا ifadesini, Muhyiddîn-i Arabî Tefsiri'ne⁵⁶ istinaden şöyle açıklamaktadır: "Semâ-ı ervâhın ve arz-ı ecsâmın suretlerinde altı bin yıl gizlendi."⁵⁷

وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ نَبَأَهُ يَأْذُنُ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبثَ لَا يَخْرِجُ إِلَّا نَكِبَاتًا âyeti⁵⁸ hakkında Beydâvî ve Şeyhzâde'nin şu yorumunu aktarır: "Toprağı verimli olan güzel memleket, müminin misâlidir ki, o hak sözü işidince kalbi onu kabul ederek fâidelenir, fena topraklı yer de münafığın benzeridir ki o, hak sözü işitdiği halde kalbi onu kabul etmez ve binâenaleyh onunla fâidelenmez."⁵⁹

وَأْمُرُ قَوْمِكَ يَا خَدُّوْا بِأَحْسَنِهَا âyeti⁶⁰ hakkında İbnu'l-Arabî'nin (aslında Kâşânî'nin) "ruhsatlarla değil azimetlerle amel et." şeklindeki yorumunu zikretmektedir.⁶¹

لَهُمُ الْبَشَرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ âyeti⁶² hakkında Beydâvî'nin şu yorumunu aktarmaktadır: "Dünya hayatında müjde, Cenâb-ı Hakk'ın kitabında ve resulünün lisanıyla müttekiylere olan tebşîrleri, onlara gösterdiği sâlih rû'yalar, onlarda sânih olan mükâşefeler ve hâlet-i nezi' de meleklerin kendilerine verdiği müjdelerdir."⁶³

⁵² A'râf 7/20.

⁵³ Bu eser, aslında Kâşânî'ye aittir. Alıntının kaynağı için bkz. Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, *Tefsîru Muhyiddîn*, yy., ts., s. 376. (Maalesef bu Hindistan baskısında da eser, yanlışlıkla İbnu'l-Arabî'ye isnad edilmiştir).

⁵⁴ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 217.

⁵⁵ Yunus 10/3.

⁵⁶ Bu eser, aslında Kâşânî'ye aittir. Çantay'ın naklettiği yorumun kaynağı için bkz. *Tefsîru Muhyiddîn*, yy., ts., s. 384.

⁵⁷ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 224.

⁵⁸ A'râf 7/58.

⁵⁹ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 225.

⁶⁰ A'râf 7/145.

⁶¹ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 238.

⁶² Yunus 11/64.

⁶³ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 318.

Yunus Suresi'nin 90-91. âyetlerinde zikredildiği üzere, ye's anında iman ettiğini söyleyen Firavun'un bu şekildeki imanının makbul olup olmadığı meselesinde, İbnu'l-Arabî'nin meşhur görüşünün yanlış anlaşılması gerektiğini şöyle ifade eder:

"Muhyiddîn-i Arabî hazretlerinin 'Fusûs'da Firavn'in imanını işrab eden bazı beyânâtı vardır. Fakat müşârunileyh o beyânâtı, Fütûhât'ının 62. babındaki şu sözleriyle tavziy ve tashiyh etmektedir: 'Günahkarlar dört zümredir ve hepsi, bir daha içinden çıkmamak üzere ateşdedir. Onlar (Firavn) ve emsâli gibi Allah'a karşı kibirlenen, nefsinde Tanrılık iddia ve onu Cenâb-ı Hak'dan nefy ile (Ey cemaat, ben sizin için kendimden başka Tanrı bilmiyorum. Ben sizin en yüce Tanrınızım.)' diyen adamlardır. Nümrud ve diğerleri de böyledir. Yine Fütûhât'ında müşârunileyh şunları ilâve etmiştir: 'Bu, benim itikadımdır. Diğer suretle vaaki' beyânâtım ancak bahs ve istikşâf yoluyla'dır.'"⁶⁴

Mehmed Ali Aynî'nin *Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim* isimli eserinden iktibasla *âyetinden*⁶⁵ çıkarılabilecek manalar hakkında açıklamalar yapmaktadır.⁶⁶

*âyetinde*⁶⁷ zikredilen Âdemoğlunun tekrîmini *Te'vilât-ı Necmiyye*'den naklen şöyle açıklamaktadır: "Mükerremlik, cismânî ve rûhânî olmak üzere iki nevidir: Cismânî olanı mümine de kâfire de şâmilidir. Rûhânî olanı ise ancak Cenâb-ı Hakk'ın ikrâm ettiği nübüvvete, risâlete, velâyete, iman ve islâma hidâyete mazhar olan peygamberlere, velilere ve mümin kullarına hastır."⁶⁸

⁶⁴ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 321-322. Çantay, bu açıklamayı, Edirne Müftüsü ve Balıkesir merkez nâibi Hacı Mehmed Fevzi Efendi'nin *Tahrîru'l-Murâd* (Balıkesir Vilâyet Matbaası, 1306, s. 8-10) isimli eserinden nakletmiştir.

⁶⁵ İsrâ 17/44.

⁶⁶ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 516.

⁶⁷ İsrâ 17/70.

⁶⁸ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 521.

âyeti hakkında, *Medâriku't-Tenzîl*'den Cüneyd-i Bağdâdî'nin şu sözünü nakleder: "Onlar için tâ bidâyetde bizden inâyet sebkât etmiş, binâen'aleyh nihâyetde de kendileri hakkında velâyet zuhûra gelmiştir."⁷⁰

âyetinde⁷¹ ge-
çen iki deniz, tatlı deniz, tuzlu deniz ve iki deniz arasındaki perdeden maksadın ne olduğunu *Mesnevi*'den esinlenerek detaylıca açıklar.⁷² İنا عَرْضَاتَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ
âyetinde⁷³ geçen emâneti *Hucetullâhi'l-Bâliğ'a* dan naklen detaylıca açıklar.⁷⁴ فَرُّوا إِلَى اللَّهِ âyetiyle⁷⁵ alâkalı olarak ise Sehl et-Tüsterî'nin şu yorumunu nakleder: "Mâsivallahdan Allah'a kaçın!"⁷⁶

âyetinde⁷⁷ geçen بِغَيْرِ حِسَابٍ ifadesini, İbnu'l-Arabî'den naklettiğini belirterek şöyle açıklar: "Sen bundan dolayı hesaba çekilecek değilsin. Binâenalayh, bunun gâilesinden, dünyada da ahirette de emin ol."⁷⁸

مَثَلُ الْحَنَّةِ الَّتِي وَعِدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِّنْ مَّاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِّنْ لَّبَنٍ لَّمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ مِّنْ حَمْرٍ لَّدَّةٍ لَّلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ
âyetinde geçen dört nehir ile alâkalı sûfilerin tevlini zikretmektedir. "Tasavvuf erbâbına göre su ırmağı ilm ü marifet, süt ırmağı ilâhî zevka ve hakıykata âid ameller; şarab ırmağı aşk u muhabbet, bal ırmağı da ehadiyyetin tecellisinde ve vahdet cemâlinin müşâhedesindeki halâvetdir."⁷⁹

âyetinin açıklamasını yaparken *Hucetullâhi'l-Bâliğ'a* dan naklen şöyle der: "Sûfiyye ıstılâhında 'Berzah' a) Rûh-i a'zam demektir. b) Kesîf cisimlerle mücerred ruhlar arasında perde olmak itibarıyla 'Misâl âlemi'dir. c)

⁶⁹ Enbiyâ 21/101.

⁷⁰ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 596.

⁷¹ Furkan 17/53.

⁷² Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 650-651.

⁷³ Ahzâb 33/72.

⁷⁴ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 758-759.

⁷⁵ Zâriyât 51/50.

⁷⁶ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 962.

⁷⁷ Sâd 38/39.

⁷⁸ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 815.

⁷⁹ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 931.

Cennetle cehennem arasında bir hatdır. Yani insanla onun ulaşacağı yüce menziller arasında perde olan engellerdir...(İbn Arabî)'ye göre insan, bahr-i vücûb ile bahr-i imkân veya diğer tabir ile Allah ile ekvân arasında bir hadd-i fasıl ve binâen'aleyh bir berzahdır. Bir kevn-i câmi'dir."⁸⁰

ذِي الْمَعَارِجِ ifadesini⁸¹ açıklarken, *Şeyhzâde Haşiyesi'*nden naklen sûfilerin şu yorumlarına da yer verir: "Meâric, müminlerin seyr ü sülûklerinde kazandıkları marifetullah mertebeleri, mükâşefeleri, mazhar oldukları tecellileridir. Şübhe yok ki evliyâullah da bu hususta birbirlerinden farklıdır."⁸²

وَإِذَا رَأَيْتَ نَمَّ رَأَيْتَ نَعِيمًا وَمُلْكًا كَبِيرًا âyetini açıklarken Beydâvî ve Şeyhzâde'den naklen âriflere verilecek nimetler hakkında şöyle der: "Ârif billâh olanlar için, bundan daha büyük nimetler vardır. Ona gayb ve şehâdet âlemlerinin bütün suretleri hakikatleriyle münkeşif olub, kalb aynası medeni (ledünnî?) ilimlerin, ilâhî marifetlerin nurlarıyla ziyâlanır. Çünkü ondan nefsanî ve tabiî perdeler kalkmış, kendisinde kuds-i ceberuuta ittisal kuvveti hâsıl olmuştur."⁸³

كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ âyetinin açıklamasında Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin şu sözünü aktarır: "Reyn ve kasvet, gafletin iki yularıdır. Tedavileri oruca devam etmektir. Eğer bundan sonra da kasvet kalırsa yemekde katığı terk etmelidir."⁸⁴ وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى âyetinin açıklamasında Cüneyd-i Bağdâdî'nin de şu sözüne yer verir: "Seni hayrete düşmüş bulub da tevfiyk ihsân etmedi mi?"⁸⁵ كِرَامًا كَاتِبِينَ âyetini⁸⁶ açıklarken Nesevî'nin *Medârik'*inden şu bilgiyi aktarır: "Fudayl, bu âyeti okuduğunda 'Gâfillere karşı ne şiddetli bir âyetdir bu.' derdi."⁸⁷

في لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ âyetinin açıklamasını yaparken şöyle der: "Buraya yalnızca *İnsân-ı Kâmil'*deki bir manzumenin tercemesini ekleyeceğim: 'Bir nefis ki o âlemin ilmini kucaklamaktadır. Ey Âdemoğlu! İşte o, bizim levh-i mahfûzumuz-

⁸⁰ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 990.

⁸¹ Meâric 70/3.

⁸² Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1088.

⁸³ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1126.

⁸⁴ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1157.

⁸⁵ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1192.

⁸⁶ İnfitâr 82/11.

⁸⁷ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1154.

dur. Vücûd-ı mutlakın bütün suretleri açıkça o nefsin kabiliyetinde nakş bulmuşdur. O, Allah'ı ile meşgul olarak temizlenir, kara ve zalim şek karanlığından kurtularak durulursa eşyanın hepsi onun katında zâhir olur. Aalemin gizli şeyleri apaçık görülür."⁸⁸

Çantay'ın, doğrudan âyetler hakkında yapılan tasavvufî izahları aktarmasına verilebilecek en dikkat çekici örneklerden biri de mevsufu belirsiz cemi müennes sıfatların (mücmel lafızların) tasavvufî yorumlarını aktarmasıdır. Bu yorumlar şunlardır:

وَالْمُرْسَلَاتِ غُرْفًا âyetinin⁸⁹ açıklamasını yaparken Beydâvî'den naklen şu tasavvufî yorumu zikreder: "Kemâl vermek için bedenlere gönderilen kâmil ruhlar."⁹⁰ فَالْفَارِقَاتِ فَرْقًا âyetinin⁹¹ açıklamasını yaparken de yine Beydâvî'den naklen şu tasavvufî yorumu zikreder: "Hak ile bâtilı nefsinde ayırd edib de Allah'dan başka her şeyin helâk olacağına inanan kâmil ruhlar."⁹²

Nâziât Suresi'nin başındaki âyetler hakkında Beydâvî'den naklen şu tasavvufî yorumları zikreder: وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا "Bedenlerinden iştiyaak-ı vusletle kendilerini çeken üstün ruhlara."⁹³ وَالنَّاشِطَاتِ نَشْطًا "Sülûklerinde âlem-i kudse yükselen yüce ruhlara."⁹⁴ وَالسَّابِقَاتِ سَبْحًا "Melekût âlemini seyreden âlî ruhlara, yahud sülûklerinde kuds âlemine yükselib de terakkiy meretebelerinde yüzen âlî ruhlara."⁹⁵ فَالسَّابِقَاتِ سَبْحًا "Melekût âleminde hazîre-i kudse koşan fazıl ruhlara, yahud: sülûklerinde terakkiy mertebelerinde yüzerek kemâlâta koşan ve erişen âlî ruhlara."⁹⁶ فَالْمُدْبِرَاتِ أَمْرًا "Şeref ve kuvvetlerinden dolayı tedbîr edici melekler arasına giren yüksek ruhlara, yahud: kemâlâta ermiş, binâen'aleyh mükemmel olmuş âlî ruhlara."⁹⁷

⁸⁸ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1168.

⁸⁹ Murselât 77/1.

⁹⁰ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1129.

⁹¹ Murselât 77/4.

⁹² Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1129.

⁹³ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1140.

⁹⁴ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1140.

⁹⁵ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1140.

⁹⁶ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1140.

⁹⁷ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1140.

وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا âyetinin açıklamasında Beydâvî ve Şeyhzâde'den naklen şu tasavvufî yorumu aktarır: "Bu ilâhî andın (seyr ü sülûklerinde) kemâllerini, izlerini takıyb ve terakkıy etmiş, fikirleriyle marifetlerin ışıklarını parlatmış, heva ve heveslerini ve beşeriyet resim ve âdetlerini baskın yaparak yenmiş, üzerlerine irfan sabahı doğmuş, kendilerine kuds nurları tecellî eylemiş bulunan kâmil ruhlara âid olması da muhtemeldir."⁹⁸

B. Âyetin Çağrıştırdığı Tasavvufî Meseleler Etrafında Sûfîlerin Yorumlarını Aktarma:

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere, Çantay bazen doğrudan âyetler hakkında tasavvufî manaları aktarır. Bazen de -aşağıda örnekleri görüleceği üzere- doğrudan âyet hakkında değil de âyetin çağrıştırdığı tasavvufî bir konu ya da kavram etrafında açıklamalara yer vermektedir.

1. Zât-ı Ulûhiyet:

Çantay, bu eserinde zaman zaman Allah Teâlâ'nın zâtı ve sıfatları hakkında bir takım tasavvufî izahlara yer vermektedir. Mesela "ğayb" kavramını açıklarken Cenâb-ı Hakk'ın zâtının "ğaybu'l-ğayb" olduğunu ifade eder. Ayrıca "ğaybu'l-kuds" kavramından da bahseder.⁹⁹ *Huccetullahi'l-Bâliğâ'* dan naklen, Allah'ın yaratmasının üç farklı boyutu olan *ibdâ*, *halk* ve *tedbîr* kavramlarını açıklar.¹⁰⁰ Harîrîzâde'nin *Fethu'l-Esrâr'*ından "Allah" ism-i celâli hakkında şu yorumu aktarır: "Allah" ism-i celâli, sıfat ve ef'aal-i ilâhiyyeyi de câmi bir ism-i zâtdır. 'Yâ Allah' diyen Cenâb-ı Hakk'ı bütün sıfat ve fiilleriyle zikretmiş olur.¹⁰¹

2. Vahdet-i Vücûd:

Çantay, vahdet-i vücudu tasavvufî düşüncenin en önemli konularından biri olarak kabul etmektedir. Vereceğimiz şu örnekler, bunu göstermektedir: Çantay, *ibdâ* kavramını açıklarken *Huccetullahi'l-Bâliğâ'* dan şu ifadeyi nakleder:

⁹⁸ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1212.

⁹⁹ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 14.

¹⁰⁰ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 200; III, 1029.

¹⁰¹ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1028.

Rasulüllah (s.a.v.) meâlen buyurdu ki: 'Allah, kendinden başka hiçbir şey yok iken var idi.'... Bâyezîd-i Bestâmî Hazretleri'nin 'Hâlâ da Allah öyledir.' sözü meşhurdur. Çünkü onun ve diğer hakıykat erbâbının nazarında eşya ancak Allah'ın varlığıyla kâimdir; onlar hakıykî birer mevcud değildir; gölgeden ibâretidir. Onlara varlık isnâdî nisbî ve izâfîdir. Bunun ifadesi şudur: لا موجود إلا الله: Lâ mevcûde illâllah! : Allah'dan başka hiç bir mevcud yoktur."¹⁰²

Allah Teâlâ'nın Hz. Musa'ya bir çalidan tecellî etmesinin hikmetini *Fusûsu'l-Hikem*'den naklen şöyle açıklar: "Musa aleyhisselâma ateş suretinde tecellînin ve o vasıta ile hitâbın hikmeti şudur: Ateş o anda Musa aleyhisselâmın bir ihtiyacı idi. Ona Cenâb-ı Hak, -kendisine yönelsin, kendisinden yüz çevirmesin diye- o matlubu içinde tecellî buyurdu. Eğer matlubundan başka surette tecellî etseydi belki yüz çevirirdi. Halbuki (Musa) aleyhisselâm Cenâb-ı Hakk'ın seçtiği bir peygamberdi. Allah'ın mukarrebî idi. Böyle Hakk'a yakın olanlara Hak, kul farkında olmayarak onun matlubu içinde tecellî eder." Akabinde de *Gülşen-i Râz'*dan şu meşhur ifadeyi nakleder: "Bir ağaçdan 'Ene'l-Hakk: Ben, Hakk'ım.' sesinin gelmesi câiz oluyor da ezeli saâdete mazhar bir adamın (Mansur) aynı sözü söylemesi neden câiz görülüyor!"¹⁰³

Çantay, İhlâs Suresi'nde geçen "ehad" kelimesinin tasavvufî açıklaması sadedinde de Şeyhulislâm Musa Kazım Efendi'nin Te'vîlât-ı Kâşâniyye'den aktardığı vahdet-i vücûd anlayışına dayanan izahları -kendi ifadesiyle bu eserde "tasavvuftan güzel bir numune vermiş bulunmak üzere"- detaylı bir şekilde nakletmektedir.¹⁰⁴

3. Kevn:

Sûflilerin, tasavvufî düşüncenin genel çerçevesine uygun düşecek şekilde bir *kevn* ve *kâinât* anlayışları mevcuttur. Aşağıda verilen örneklerde görüle-

¹⁰² Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 200. Çantay, *لا موجود إلا الله* ifadesini, sadece burada değil eserin başka yerlerinde de kullanmıştır. Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1029; III, 1231.

¹⁰³ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 565.

¹⁰⁴ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1233-1234.

ceği üzere, Çantay bu eserinde sûflerin bu konudaki bazı görüşlerini zikretmiştir.

أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ âyetinde geçen “halk ve emr”i açıklarken Şeyhzâde’nin şu ifadelerine yer verir: “Eşya ya âlem-i halktandır ya âlem-i emirden. Cism veya cismânî olub muayyen bir mikdara mahsus olan her şey âlem-i halktan; hacimlikten ve mikdardan beri olan her şey de âlem-i ervâhdan âlem-i emirdendir. Cenâb-ı Hak, âlem-i halkdan olan ecrâm-ı felekiyyeden ve yıldızlardan her birini âlem-i emirden olan meleklerden bir meleğe tahsis buyurmuştur. Âlem-i halk, Allah’ın teshirinde, âlem-i emir Allah’ın tedbirindedir. Rûhânîlerin cismânîleri istilâ etmeleri de Allah’ın takdiriyledir.” Aynı kavramlar hakkında Sadreddin el-Konevî’den de şu açıklamayı aktarmaktadır: “‘Halk’ ruhen ve cismen ayn, kevn ve hudûs âlemidir. ‘Emr’ de ilim, ilâh ve vücûb âlemi. Halk âlemi, emr âlemine tâbidir. Çünkü قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي âyeti mucibince onun aslı ve mebdeidir.” Bursevî’den de şu yorumu aktarmaktadır: “Emr âlemi, lâşeyden yaratılan ‘melekût’, halk âlemi şeyden yaratılan ‘mülk’dür.”¹⁰⁵

4. Ruh ve Nefs:

Tasavvufî düşüncede üzerinde durulan en önemli meselelerden biri, hiç şüphesiz nefis ve ruhun mahiyetidir. Bu konuda sûfler tarafından oldukça zengin bir literatür oluşturulmuştur. Aşağıda örneklerde görüleceği üzere, Çantay zaman zaman tasavvufî düşüncedeki nefis ve ruh telakkisine dair bazı açıklamalara yer verir.

Çantay, Hz. İsa’nın “Kelimetullah” olarak nitelendirilmesini açıklarken, şöyle der:

“Tasavvufçular der ki: Nefes, yani soluk denilen hava, kelimeleri telaffuz eden kimseye göre ne ise ruh da Allah’a nisbetle ona benzer. Onun için ona “nefes-i Rahmânî” ve mahiyetlere, a’yâna, hakikatlere, hâricî varlıklara, hülâsa taayyün etmiş her şeye ‘kelime’ denilmiştir. A’yân-ı mevcûdâta ‘kelimât’ denilmesi, bu a’yânın in-

¹⁰⁵ Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 224.

san nefesinin mahreçlere uğrayarak teşkil ettiği lafızlara benzemesinden, o lafızlar aklî manalara delâlet ettiği gibi a'yânın da mevcûdâtın mücidine ve onun isimlerine, sıfatlarına, kemâllerine delâlet etmesinden, yine a'yândan her birinin "كُنْ: ol" kelimesiyle vücûda gelmesindedir. Bu tabirler Kur'an'ındır."¹⁰⁶

وَإِنَّمَا أَمْرُهُ إِذْ أَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ لَعَلَّ يُبْهِنَ لِمَن لَّمْ يَأْمُرْ بِالْعَدْلِ وَالْإِيمَانِ أَتَىٰ عَبْدَهُ لَمَّا نَزَلَ عَلَيْهِ الرُّوحُ لَقِيَ الْكُفْرَانَ فَكُفَّ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَنَزَلَ مِنْ رَبِّهِ الْإِنشَانِ حِينَ مَنَ الدَّهْرُ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّا دُكُورًا

âyetinde"¹⁰⁷ "nefs-i emmâre"yi Beydâvî'den naklen şöyle açıklar: "Takvâ hususundaki taksıyrlerinden dolayı kıyâmet günü kendilerini ayıblayacak olan, yahud (dünyada) ne kadar ibâdet ve tâate çalışsa yine bunları az görüb dâimâ nefsinin kınayan insan, yahud 'Nefs-i emmâre'yi ta'n eden 'Nefs-i mutmainne'."¹⁰⁸

هَلْ أَتَىٰ عَلَى الْإِنشَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّا دُكُورًا

âyetini¹⁰⁹ açıklarken mebdede ve meâd itibariyle insanın geçirdiği üç tavrıdan bahseder.¹¹⁰ وَمَا يَوْمُ الْقِيَامِ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًا

âyetinin¹¹¹ açıklamasını yaparken ise *Rûh-i a'zam* kavramı hakkında tafsilâtlı bilgi verir.¹¹²

يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةَ

âyetinin¹¹³ açıklamasını yaparken "nefs-i mutmainne" hakkında tasavvufî düşünceden mülhem olan şu bilgilere yer verir:

"Nefs-i mutmainne" kalb nuuriyle tam bir suretde nurlanan, mezmum sıfatlardan kurtulan, güzel huylarla huylanmış ruh demektir. (Seyyid Şerîf). Zikrullah ile itminana ermiş ruh. Zira, nefis, sebebler ve müsebbebler silsilesi içerisinde ilerleye ilerleye Vâcibu'l-vücûba yükselir Onun marifeti önünde karar kılar ve Ondan gayriden artık müstağnî olur. Yahud nefis-i mutmainne hakıykata ermiş, bu sayede kendisinde hiçbir şübhe ve tereddüt kalmamış olan nefstir.

¹⁰⁶ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 152.

¹⁰⁷ Kıyâmet 75/2.

¹⁰⁸ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1117.

¹⁰⁹ İnsan 76/1.

¹¹⁰ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1122.

¹¹¹ Nebe 78/38.

¹¹² Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1138.

¹¹³ Fecr 89/27.

Yahud nefsi mutmainne, ne bir korku, ne de bir tasa ile ıztraaba düşmeyen emîn ruuhdur (Beydâvî, Medârik)."¹¹⁴

Çantay, tasavvufî düşüncede üzerinde önemle durulan bir mesele olan insanın meleklik ve hayvanlık kuvvetleri arasındaki çekişme hakkında da *Huc-cetullâhi'l-Bâliğâ'* dan naklen şu izaha yer verir: "İnsanın meleklik kuvvetiyle hayvanlık kuvveti arasında dâimî bir itişme ve çekişme vardır. Meleklik kuvveti insanı yükseklığe, altındaki hayvanlık kuvveti ise alçaklığa doğru çeker. Hayvanlık üstün gelip de eserleri galebe ederse meleklik siner, gizlenir. Aksi de böyledir."¹¹⁵

5. Zikir:

Tasavvufun en önemli konularından birisi de zikirdir. Çantay da bu eserinde zikrin mahiyeti hakkında bazı sûfîlerin görüşlerine yer vermiştir. Mesela şu alıntısı buna örnek verilebilir: "Sümnun diyor ki: 'Zikrin hakikatı, zikreden kimsenin zikrolunandan başkasını tamamen unutmasıdır. Bu suretle onun bütün vakitleri zikrolur.' Zünnûn da şöyle demiştir: 'Kim kalbiyle ve diliyle zikre müdâvim olur, onunla iştiğal ederse Allah Teâlâ onun kalbine kendine karşı iştiyak nuru artar.'"¹¹⁶

6. Kerâmet:

Ehl-i Sünnet ulemasının hemen hemen ittifakla kabul ettiği hususlardan biri olan "kerâmet", sûfîlerin üzerinde sıklıkla durdukları bir meseledir. Çantay da bu eserinde, kerâmeti hem teorik açıdan savunmakta hem de bazı kerâmet örneklerine yer vermektedir.

âyetleri-
ni¹¹⁷ açıklarken kerâmet meselesine değinmekte ve Mutezile'nin kerâmeti mutlak olarak reddetmesini doğru bulmamaktadır. *Beydâvî, Medârik, Seyyid Şerîf ve Nesefî ve Şerh-i Ramazan Efendi'*yi kaynak göstererek şöyle demektedir:

¹¹⁴ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1180.

¹¹⁵ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1187.

¹¹⁶ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 44.

¹¹⁷ Cin 72/26-27.

"Mutezile, bu âyete istinâden evliyâullahın kerâmetini inkâr etmiştir, 'Çünkü, demişler, kerâmet câiz olsaydı velînin de gaybı haber vermesi câiz olurdu. Bu ise ancak Cenâb-ı Hakkın beğenib, seçtiği peygamberlere mahsustur.' Halbuki âyette vâki olan selb, umûmîdir. 'Allah Teâla, herkesi her gaybına muttâlî kılmaz' demektir. Bu, bazı gayblarını dilediğine izhâr buyurmasına aslâ mâni' değildir. Bununla beraber evliyâullahdan hârikul'âde şeyle-
rin zuhuru da yine peygambere muzafdır. Onun mucizesinin devam ve isbaatıdır. Çünkü velî, ancak mahabbet-i Resûl ile ve ancak o vâsita ile mazhar-ı kerâmet olur."

Bu ifadelerden sonra da "veliyullah"ın özelliklerinin neler olduğunu şöyle açıklar: "'Veliyyullah' demek, Allah Teâlâ'yı ve O'nun sıfatlarını mümkün olabildiği kadar 'aarîf' olan, tâatlara müdâvim, ma'siyetlerden ve dünyevî lezzet ve şehvetlere dalmaktan müctenib ve bütün bunlarla beraber mensub olduğu peygamber uğrunda her şeyini feda etmiş bulunan bir zat demektir." Dolayısıyla bu özelliklere sahip bir insanın kerâmetinde mucize iddiası yoktur, bilakis peygamberin mucizesini te'yid ve ısbât vardır.¹¹⁸

Yukarıda görüldüğü üzere, kerâmeti teorik açıdan müdâfaa eden Çantay, bu eserinde bazı kerâmet örneklerine de yer vermiştir. *el-İbrîz*'den Abdülaziz ed-Debbâğ'ın ve şeyhi Muhammed b. Abdulkerîm'in şu kerâmetini nakletmesi buna örnek olarak verilebilir: Ahmed b. el-Mübârek, şeyhi Abdülaziz ed-Debbâğ'a bir âyetin manasını sorar. ed-Debbâğ, biraz sükût ettikten sonra der ki: "Efendim Muhammed b. Abdulkerîm el-Basrî size diyor ki.." Ahmed b. el-Mübârek, şeyhi ed-Debbâğ'ın sözlerini aktardıktan sonra şöyle der: "Biz bu bahse daldığımız zaman Fas kapılarından biri olan Bâbu'l-hadîd'in hâricinde idik. Mürşidimin beyan buyurduğu Muhammed b. Abdulkerîm Hazretleri ise Basra'da idi. Bizim sözümüzü işitmiş, murâdımızı anlamış, bize oradan cevap vermiştir."¹¹⁹

¹¹⁸ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1103.

¹¹⁹ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 105.

7. Tasavvufî Kavramlar:

Çantay, bu eserinde pek çok tasavvufî kavram ve terimin açıklamasına yer vermiştir. Bu açıklamalar, Çantay'ın kendisine ait olmayıp başka kaynaklardan -bu kaynakların adını da zikrederek- yaptığı alıntılardır. Örnek olarak şu kavram ve terimlerin açıklamalarına bakılabilir: *Zikir*,¹²⁰ *kabz* ve *bast*,¹²¹ *Birr*,¹²² *Üns*,¹²³ *tevbe*,¹²⁴ *yakîn*,¹²⁵ *ceberût*,¹²⁶ *Hazîre-i kuds*,¹²⁷ *Rûh-i a'zam*,¹²⁸ *hacb*,¹²⁹ *ğaybu'l-ğayb* ve *ğaybu'l-kuds*.¹³⁰ Mesela "kabz" kavramının açıklamasına dair Şah Velîyullah ed-Dihlevî'nin *Hucce-tullâhi'l-Bâliğ'a*'sından şöyle bir nakilde bulunmaktadırlar:

"Kabd (kabz) lügatde bir şeyi bütün avuçla almak, tutup zabt etmek, dürüp devşirmek, kısmak, müstakillen temellük ve tesarruf etmek gibi manalara gelir. Bunun ism-i fâili olan 'Kaabıd' Cenâb-ı Hakk'ın isimlerindedir. Mutasavvıflara göre 'kabd' vaktında (içinde bulunduğu zamanda) kalbi istilâ eden korku haali demektir. Bazıları 'itâb' ve te'dîşe işareti mucip olan 'Vaarid' diye tarif ediyorlar. 'Bast' kabdın mukaabili Lügatda yaymak, döşemek, bir şey'e el uzatmak, kalbi şâd etmek, bir yer oturanlarını alacak surette geniş olmak, bolartmak, cömertlik gibi manlara gelir. İsm-i faaili olan 'baasıt' Cenab-ı Hakk'ın isimlerindedir. (Bu âyette olduğu gibi). Tasavvufta 'bast' eşyadan daha geniş olankendisini bir şey ihata ve istiâb etmeyen adamın haali demektir. Ba'zılarınca kalbde 'recâ'nın, yani ümidin galebesidir. Diğerleri de 'Rahmete, ünse işareti mucib olan ilâhî vaarid' diye tarif ediyorlar. Allah ölüm zamanında eşbâhdan ruhları kabz, dirim zamanında da bat eder.

¹²⁰ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 44.

¹²¹ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 67.

¹²² Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 156.

¹²³ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 632.

¹²⁴ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 871.

¹²⁵ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1004.

¹²⁶ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1029.

¹²⁷ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1137.

¹²⁸ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III, 1137.

¹²⁹ Bkz. Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, II, 853.

¹³⁰ Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 14.

Zenginlerden sadakaları kabz ve kabul, fakirlere de bast ve ihsan buyurur. Hakkın Celâl sıfatıyla tecellisi kabz, Cemâl sıfatıyla tecellisi bastır. (*Huccetullâhi'l-Bâliğa tercemesi ve şerhi*).¹³¹

VI. Değerlendirme ve Sonuç

Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe meâl ve tefsirleri arasında önemli bir yeri olan Hasan Basri Çantay'ın *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* isimli eserinde, tasavvufî düşüncenin tesirinin oldukça belirgin bir şekilde görüldüğünü söylemek mümkündür. Çantay'ın İslâm tasavvurunda tasavvuf, eğreti bir yama ya da hâricî bir dolgu maddesi değil, İslâm'ın temelinde bulunan harç malzemesidir. Binâenaleyh, onun Kur'an ve tefsir anlayışı da sûfî düşünceye paralel olarak teşekkül etmiştir. Bu sebeple de bu eserdeki dipnotların önemli bir kısmı, tasavvufî açıklamalara ayrılmıştır.

Çantay, bu eserinde pek çok tasavvufî eserden istifade ederek zaman zaman sûflerin doğrudan Kur'an âyetleri hakkındaki bazı yorumlarını zikretmiştir. Bazen de doğrudan bir âyetin açıklaması kabilinden olmayıp bir âyetin çağrıştırdığı tasavvufî bir mesele ve kavram hakkında açıklamalarda bulunmuştur.

Müellifin bu eserinde tasavvufî yorumları zikrederken sistematik bir yöntem takip ettiğini söylemek zordur. Zira bazen çok uzun açıklamalara yer verirken, bazen de tasavvuf literatüründe çok önemli kabul edilen konulara hiç yer vermemiştir. Mesela Musa-Hızır kıssasına dair hiçbir tasavvufî yorum zikretmemiştir. Öte yandan, zaman zaman aynı kavramları aynı ifadelerle iki ayrı yerde anlatmak suretiyle tekrara düştüğü görülmektedir.

Bu eserde verdiği hemen hiçbir tasavvufî yorum, Çantay'a ait olmayıp sûflilerden yapılan nakillerden ibarettir. Çantay, nakilde bulunduğu kaynakları umumiyetle zikretmekle birlikte çok nadir de olsa kaynak göstermeden yaptığı bazı nakiller de vardır. Çantay'ın tasavvufî düşüncesini ve dolayısıyla bu tefsîrî

¹³¹ Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 67. Bu alıntıdaki Türkçe yazım hatalarına dokunulmamış, kaynak eserdeki ifadelerin yazımları olduğu gibi aktarılmıştır.

meâlini tasavvufî görüşleriyle en çok etkileyen müellifler, sırasıyla Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, İbnu'l-Arabî ve Mevlânâ Celâleddin er-Rûmî'dir.

Kaynaklar

Kur'ân-ı Kerîm.

Arpa, Recep, "Tibyân Tefsiri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, 127-128.

Ay, Mahmut, "Osmanlı'da Tefsir Faaliyetleri", *Tefsir El Kitabı*, Grafiker Yay. Ankara 2014, s. 265-310.

el-Beydâvî, Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dersâdet Kitabevi, İstanbul, ts.

_____, *Tefsîru'l-Beydâvî (Hâşiyetu's-Şeyhzâde kenarında)*, el-Matbaatu'l-Osmâniyye, yy., ts.

Çantay, Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Nâşir: Mürşid Çantay, İstanbul 1984.

Işık, Emin, "Çantay, Hasan Basri", *DİA*, VIII, 218-219.

İbnu'l-Arabî, Muhyiddîn, *Tefsîru Muhyiddîn*, y.y., ts. (Yanlışlıkla İbnu'l-Arabî'ye isnad edilen bu eser aslında Kâşânî'ye aittir).

el-Konevî, İsmail, *Hâşiyetu'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beydâvî*, Dersâdet, yy., ts.

Öztürk, Mustafa, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.

Şeyhzâde, Muhyiddîn b. Muslihiddîn, *Hâşiyetu's-Şeyhzâde*, el-Matbaatu'l-Osmâniyye, yy., ts.

Uludağ, Süleyman, "Kâşânî", *DİA*, XXV, 5-6.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, XI, 57-62.

ez-Zuhaylî, Muhammed Vehbe, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhû*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 2002.

